Edirne'ye gidiş gelişlerinde kiralama usulüne başvurulurdu (Topçular Kâtibi, s. 409-410).

At, katır ve deve öncelikle konar göçer aşiretlerden kiralanmakla beraber sefer zamanlarında Anadolu ve Rumeli'nin birçok kazasında yük hayvanı alıp satan tüccarlardan ya da davar sahiplerinden temin edilirdi. Araba ihtiyacı ise umumiyetle Rumeli'deki haslardan, Gelibolu, Vize, Çirmen, Selânik, Paşa, Köstendil, Üsküp, Silistre ve diğer bazı kazalarla buralara tâbi olan yerlerden karşılanırdı.

Mohaç Meydan Muharebesi'nde orduda 1000 kadar araba bulunuyordu. Alman imparatorunun elçisi Ootgeer Giselijn van Busbeke, Osmanlı padişahının ordusunda 40.000 adet deve bulunduğunu zikreder. Eğri seferinde 2300 katar (13.800 adet), 1030 (1621) Lehistan seferinde 1200 katar (7200 adet) deve vardı. 1094 (1683) Viyana bozgunu sonrasında çekilen Osmanlı ordusu savaş meydanında 8000 araba, 10.000 öküz, 15.000 manda ve 5000 deve bırakmıştı. 1127 (1715) yılında gerçekleştirilen Mora'nın geri alınışına yönelik seferde Osmanlı Devleti Rumeli'den 5097, Eflak'tan 2000 ve Boğdan'dan 500 adet olmak üzere toplam 7597 adet kira arabası istemişti. Aynı seferde 4420 at kiralanmış, ihtiyacın üzerinde olarak Anadolu ve Rumeli'den 9200 deve kiralanması kararlaştırılmıştı. 1188'de (1774) Küçük Kaynarca Antlaşması ile neticelenen Osmanlı-Rus harbi esnasında çıkılacak bir sefer için Anadolu ve Rumeli'den 12.500 deve, 6290 at, 500 katır ve hemen hemen tamamı Rumeli'deki kazalardan 8514 araba talep edilmiştir. 1206 (1791-92) yılı hazırlıkları için Anadolu'dan 7028 adet deve istenmişti. Bu rakamlar, Osmanlı ordusunda kira arabası ve hayvanlarının ne kadar büyük bir yeküne ulaştığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yük hayvanı ve arabası kiralama usulünde bedel uygulaması devreye sokulmuştur. Nitekim Rakka'dan 750 mehar kira devesi yerine, develerin vaktinde ihraç edilemeyeceği mülâhazası ve ahaliye kolaylık olacağı düşüncesiyle deve ihracından vazgeçilerek diğer taşıma ücretlerine sarfedilmek üzere her bir deve için 80 kuruş hesabından toplam 60.000 kuruş bedelin tahsil edilip gönderilmesi emredilmişti (BA, *MAD*, nr. 8518, s. 224). Aynı zamanda bir vergi olarak görülen bedel-i mekkâre Osmanlı hazinesinin önemli bir gelir kalemi haline gelmiştir. Kuyucu Murad Paşa'nın Tebriz seferi ordu hazinesine ait rûznâmçe defterinde bedel-i mekkâre olarak 3.512.082 akçe tahsil edilmiştir. Bu meblağ ordu hazinesi gelirlerinin % 3,87'sine tekabül eder (İşbilir, s. 74, 103). Bu tarihlerden itibaren hem kiralama usulünün devam ettiği hem de bedel olarak avârız-hânelerine göre belli miktarlarda fevkalâde bir vergi mahiyetinde uygulandığı görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kāmûs Tercümesi, III, 913; BA, *MAD*, nr. 2011, s. 104-107, 111-118, 120-130, 132; nr. 2964, s. 273; nr. 3260, s. 2, 111; nr. 3854, s. 1-36; nr. 6066, s. 3; nr. 8518, s. 152-156, 178-179, 221-224; nr. 9880, s. 145; nr. 10056, s. 28-29; nr. 18390, s. 1-25; BA, D.BRZ, nr. 20645, tür.yer.; nr. 20661, tür.yer.; BA, D.BŞM, nr. 7/59-10; BA, D.MKF, nr. 4/81; BA, A.DVN.MHM, nr. 938, s. 25; BA, *MD*, nr. 75, s. 173, hk. 377; nr. 78, s. 321, hk. 839; nr. 79, s. 430, hk. 1085; BA, KK, nr. 70, s. 183; nr. 1794, tür.yer.; nr. 1902, tür.yer.; Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Târih* (haz. Ziya Yılmazer), Ankara 2003, s. 116, 409-411, 480-481, 901, 992, 998, 1092; Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 78-81, 139; R. Murphey, *The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV: 1623-1639/1032-1049* (doktora tezi, 1979), University of Chicago, s. 113 vd.; G. Perjés, *Mohaç Meydan Muharebesi* (nşr. Şerif Baştav), Ankara 1988, s. 10-12; Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638* (trc. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1995, s. 51-54; Ümit Ekin, *Osmanlı Dönemi Ulaşım Teknolojisi ve Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma: Mekkârî Esnafının Tarihi* (yüksek lisans tezi, 1996), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri* (doktora tezi, 1997), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 59, 62, 74, 76, 103, 118-119, 124, 128, 133; M. Yaşar Ertaş, *Mora'nın Fethinde Osmanlı Sefer Organizasyonu: 1714-1716* (doktora tezi, 2000), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 51-74; İlhan Şahin, "1638 Bağdad Seferinde Zahire Nakline Memur Edilen Yeni-il ve Haleb Türkmenleri", *TD*, sy. 33 (1982), s. 227-236; Pakalın, II, 451-452.

ÖMER İŞBİLİR

MEKKE
(مكّة)

Kâbe'nin bulunduğu ve hac ile umre ibadetinin ifa edildiği kutsal şehir.

I. TARİH
II. MEKKE EMİRLİĞİ

Arap yarımadasının kuzeyinde Batnımekke (Bekke) adı verilen bir vadi üzerinde kurulmuştur. Merkezinde Kâbe'nin yer aldığı bu vadinin ortasındaki çukur alana "Bathâü Mekke" (sel yatağındaki kumluk) denir. Bu alanın doğusunda eteğinde Safâ ile bunun hizasında Merve tepelerinin bulunduğu Ebûkubeys, batısında Kuaykıân, güneybatısında Sevr, kuzeydoğusunda Nur (Hira) ve Sebîr dağları yer alır. Hac ibadetinin yerine getirildiği mekânlardan Arafat, Müzdelife ve Mina Mekke'nin doğusundadır. Şehrin Kızıldeniz ile bağlantısı Câhiliye döneminde Şuaybe Limanı, İslâm'dan sonra Cidde Limanı vasıtasıyla sağlanmıştır. Kur'an'da "ekin bitmeyen bir vadi" olarak nitelenen (İbrâhîm 14/37) Mekke çevresi, çöl karakterli bir araziye ve bunun üzerinde görülen, dikenli bodur ağaç ve çalılıklardan meydana gelen cılız ve seyrek doğal bitki örtüsüne sahiptir. Kurak ve sıcak bir iklime sahip olan Mekke, düzensiz yağışlar ve konumu dolayısıyla tarih boyunca birçok defa sel baskınlarına uğramıştır.

Kâbe'nin müslümanların kıblesi olması sebebiyle İslâm coğrafyacıları III. (IX.) yüzyıldan itibaren dünyayı Mekke'nin merkezinde yer alan Kâbe'ye göre bölümlere ayıran tasarımlar geliştirmişlerdir (*EI²* [İng.], VI, 181). Buna göre dünya, merkezinde Kâbe'nin yer aldığı bir daire şeklindedir; yeryüzündeki ülkelerin her biri Kâbe'nin bir cephesine bakar. Bundan dolayı Kâbe'nin etrafında gerçekleşen tavaf dünyanın kendi etrafında dönüşünü sembolize etmektedir (Makrîzî, I, 257-258). Eserlerinde ülkeleri anlatmaya Kur'an'da "ümmülkurâ" (şehirlerin anası) olarak nitelendirilen (el-En'âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7) Mekke'nin bulunduğu Arap yarımadasıyla, bu bölgeye de Mekke ile başlayan müellifler arasında Belh coğrafya okuluna mensup İstahrî (*Mesâlik*, s. 3) ve İbn Havkal (*Ṣûretü'l-arż*, s. 18) ile Ebû Ubeyd el-Bekrî (*Muʿcem*, I, 5) gibi coğrafyacılar anılabilir.

Adı. Mekke adının geçtiği bilinen en eski belge Batlamyus'un II. yüzyıla ait *Coğrafya* adlı eseridir. Burada Mekke, Asya'nın altıncı haritasında Macoraba şeklinde anılır. Fakat bu tarihten çok daha önce Mekke'nin diğer bir ismi olan Bekke'nin Ahd-i Atîk'te yer aldığı (Mezmurlar, 84/6) ve bunun çeviriler sırasında tahrif edildiği ileri sürülmektedir (Şiblî Nu'mânî, I, 113-115). Ahd-i Atîk'te Hz. İbrâhim'in hayatı anlatılırken yapılan tasvirlerle Kur'ân-ı Kerîm'de verilen Hz. İbrâhim'in ailesiyle birlikte Mekke'ye geldiğine dair bilgiler (İbrâhîm 14/37) arasında benzerlik vardır. Yine Ahd-i Atîk'te Hz. İbrâhim'in eşi Hâcer'den bahsedilirken anılan su kaynağı da (Tekvîn, 16/14, 21/19) Mekke'deki Zemzem Kuyusu olmalıdır (Hamîdullah, *İslâm*

Peygamberi, I, 28). Sebe ve Habeş dilinde "mukaddes ibadet mahalli, tapınak" gibi anlamlara gelen Macoraba, aynı mânada olmak üzere seslilerin belirtilmediği Güney Arabistan yazısıyla "mkrb" şeklinde yazılan **mekverab** kelimesinden türemiştir ve Arapça **kurb** kökünden **makreb** (kurban yeri, mihrap, mukaddes yer) kelimesine dayanmaktadır (Küçükaşcı, s. 16). Diğer bir görüşe göre ise Arapça "mkk" (ev) ile "rbb" (ilâh) masdarlarının bir araya gelmesiyle **makreb** şeklini almıştır. Her iki durumda da Mekke adı Kâbe ve şehrin dinî merkez olmasıyla ilgilidir.

Mekke'ye Kâbe'yi barındırması ve kutsal bir belde sayılması sebebiyle pek çok ad verilmiştir. Mekke'nin yanında (el-Feth 48/24) Bekke (Âl-i İmrân 3/96) ve yeryüzündeki bütün yerleşim birimlerinin merkezi ve müslümanların kıblesi kabul edilmesinden dolayı "ümmülkurâ" (el-En'âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7) adları da Kur'an'da şehrin diğer isimleri olarak yer alır. Yine bazı âyetlerde Mekke için "karye" (en-Nahl 16/112), "meâd" (el-Kasas 28/85), "el-beledü'l-emîn" (et-Tîn 95/3) ve "el-beled" (el-Beled 90/1) gibi adlar da kullanılmıştır. Kur'an'da hem Mekke hem Bekke adlarının yer almasından dolayı ismin ilk harfinin hangisi olduğu ve kapsadığı alanlar tartışılmış, Bekke'nin Kâbe'ye veya çevresine ya da şehrin bir bölümüne, Mekke'nin ise Mekke Haremi'nin tamamına karşılık geldiği ileri sürülmüştür; ancak Araplar'ın telaffuz yakınlığı sebebiyle mim harfini "be"ye dönüştürerek kullanmalarından dolayı Bekke'nin şehrin diğer adı olduğuna hükmedilmiştir (Küçükaşcı, s. 17-18). Mekke'ye bunların dışında "salâh, bâsse, bessâse, el-besâse, nâsse, el-beledü'l-harâm, el-mescidü'l-harâm, arş (arîş), kadîs, kādise, makdese, kûsî, harem, berrâ, mu'tışe, ratec, ümmü rahm, ümmü'r-rahmân, ümmü zahm, ümmü subh, büsâk, re's, nâbiye, beniyye, Bathâ, fârân, tâc, sebbûha" gibi şehrin kutsallığı ve Kâbe'ye bağlı olarak düzenlenen merasimlerle ilgili adlar da verilmiştir (Fâkihî, II, 280-282; İbn Zahîre, s. 144-150). Bazı adlar Mekke, Kâbe ve Medine için ortak olarak kullanılmıştır. Mekke ile Kâbe'nin isimleri arasında otuz tanesinin bu özelliği taşıdığı kaydedilmektedir (Zerkeşî, s. 53-56).

Mekke'nin asıl önemi, Allah'a kulluk maksadıyla yapılmış ilk mâbed olan Kâbe'nin (Âl-i İmrân 3/96) burada bulunmasından kaynaklanmaktadır. Kur'an'da, Allah'ın evi kabul edilen Kâbe'nin yer aldığı Mekke ve çevresinin her türlü tecavüzden korunmuş güvenli bir yer (harem) ve insanların mânen temizlenip arındığı bir mahal olduğuna işaret edilmiş, bu alanla ilgili birtakım özel hükümler konularak çevresi "alem"lerle sınırlanmıştır. Mekke bizzat Allah tarafından harem kılınmış ve bu durum, şehrin emin bir yer yapılması için dua eden (el-Bakara 2/126; İbrâhîm 14/35) Hz. İbrâhim tarafından ilân edilmiştir. Kâbe'yi kuşatan Mescid-i Harâm ile çeşitli dönemlerde yenilenen alemler arasındaki uzaklık 6-18 km. arasında değişmektedir (bk. HAREM).

I. TARİH

Mekke'nin yerleşim birimi olarak ortaya çıkmasında belirleyici en önemli unsur merkezinde yer alan Kâbe'dir. Bu bakımdan Mekke'de şehir hayatı Kâbe'nin yapımıyla başlamıştır. Mekke'nin Hz. İbrâhim ve ailesinin buraya gelmesinden önceki tarihi hakkında fazla bilgi yoktur. Hz. İbrâhim'den önce Mekke'de veya civarında Amâlika ile Benî Cürhüm'e mensup bazı insanlardan bahsedilmesinin burada yerleşik hayatın varlığına delâlet ettiği ileri sürülmektedir (İbn Sa'd, I, 41; Ezrakī, I, 80-82). Kur'ân-ı Kerîm'de İsmâil'in Hz. İbrâhim tarafından Mekke'ye getirildiği ve Kâbe'nin inşasında birlikte çalıştıkları kaydedilir (el-Bakara 2/125, 127; İbrâhîm 14/37). Mekke'ye üç defa gelen ve üçüncüsünde Kâbe'nin yapımının ardından insanları hac için davet edip görevini tamamlayan Hz. İbrâhim'in İsmâil'i burada bırakarak Filistin'e döndüğü rivayet edilmektedir (İbn Sa'd, I, 41; Ezrakī, I, 58-59). Rivayetlerin çoğuna göre anayurtları Yemen olan Cürhümlüler, Mekke civarına Zemzem suyunun bulunmasından sonra gelip yerleşmişlerdir; Hz. İbrâhim'in neslinden Arapça konuşan ilk şahıs olan İsmâil de bu dili Cürhümlüler'den öğrenmiştir (*DİA*, XX, 59). Mekke'de kısa sürede çoğalan ve önceleri Hz. İsmâil'in tebliğ ettiği dini benimseyen Cürhümlüler zamanla tevhid inancından saptılar ve hâkim oldukları Mekke'ye gelenlere işkence yapıp zarar vermeye başladılar. Arim selinden sonra Mekke ve çevresine gelen Huzâa ve Kinâneoğulları şehre saldırarak Amâlika'nın kolları İyâd, Katûrâ ve Cürhümlüler'i yenilgiye uğratıp Mekke üzerinde hükümranlık kurdular. Huzâa kabilesinden Amr b. Luhay, Mekke ve Kâbe idaresini eline alınca tevhid geleneğini tamamen bozup şehirde putperestliği yaygınlaştırdı. V. yüzyılın ilk yarısında Kusay b. Kilâb Kinâne ile Kudâa kabilesinin yardımıyla Mekke'ye hâkim oldu. Böylece kuruluşundan itibaren iç içe olan Mekke ve Kâbe'nin yönetimi Kureyş'e geçti. Kusay Mekke ve Kâbe'nin idaresiyle ilgili nedve, kıyâde, livâ, hicâbe (sidâne), sikāye, rifâde gibi hizmetlerin tamamını üstlendi. Kusay'dan sonra Mekke ve Kâbe'nin yönetimini oğlu Abdüddâr devraldı. Ancak bu durum Kureyş'in diğer kolları arasında ihtilâfa sebep oldu ve Mekkeliler görevlerin taksimi konusunda üç gruba ayrıldı. Varılan anlaşma sonucunda hicâbe, livâ ve nedve görevleri Abdüddâroğulları'na; sikāye, rifâde ve kıyâde Abdümenâfoğulları'na verildi, bu durum Mekke'nin fethine kadar devam etti. Dârünnedve Mekke ile ilgili kararların alındığı bir asiller meclisiydi. Kusayoğulları'ndan başka Mekke'deki Kureyş boylarının kırk yaşının üstündeki başkanlarının katılabildiği bu meclisin toplantıları Kusayy'ın Dârünnedve'yi yaptırmasından önce onun evinde gerçekleştiriliyordu (İbn Hişâm, I, 143).

Kusay Kureyş'in çeşitli kollarını Mekke'ye yerleştirdi, böylece kabile yarı göçebelikten yerleşik hayata geçti. Şehrin etrafı tarıma elverişli olmadığından halk geçimini Mekke'nin yakın çevresini aşmayan ticarî faaliyetlerle sağlamaya çalışıyordu. Mekkeliler şehirlerine gelen yabancı tâcirlerden mal satın alır, kendi aralarında ve civardaki Araplar'la alışveriş yaparlardı. Abdümenâf b. Kusayy'ın Mekke ekonomisini geliştirmek için başlattığı girişimler oğlu ve Hz. Muhammed'in büyük dedesi Hâşim b. Abdümenâf tarafından sürdürüldü. Hâşim, kabilesi adına Sâsânîler, Himyerîler, Habeşîler, Gassânîler ve Bizanslılar başta olmak üzere bazı devlet ve kabilelerle diplomatik ve ticarî ilişkiler kurarak Kureyş'in Mekke ve çevresiyle sınırlı olan ticaretini daha geniş alanlara yaydı. Böylece Mekke milletlerarası ticaret merkezlerinden biri haline geldi. Saldırı korkusu bulunmaksızın gelinebilecek ve sığınılabilecek kutsal bir yer (harem) oluşu Mekke'nin hızla gelişmesine imkân verdi. Çevrede yaşayan ve bedevî bir hayat tarzını benimseyen Ehâbîş kabileleriyle yapılan anlaşmalar da ekonomik gelişmeyi sağlayan diğer bir etken oldu. Böylece Arap yarımadasının ekonomisi Mekke'nin öncülüğünde merkezîleşti. Her yıl kışın Yemen ve Habeşistan'a, yazın Suriye ve Anadolu'ya kadar uzanan ticarî amaçlı yolculuklar yapmaya başlayan Mekkeliler, bir yandan Bizans-Sâsânî rekabetinden faydalanmaya çalışırken bir yandan da Kâbe'ye bağlı olarak düzenlenen hac mera-

simlerinden daha çok gelir elde etmeye gayret gösteriyorlardı.

Mekke İslâm öncesinde coğrafî konumu, ayrıca dinî ve ticarî bir merkez olmasından dolayı Roma, Bizans, İran ve Habeş hükümdarlarının zaman zaman dikkatini çekmiş, bunlar şehri hâkimiyetleri altına almak için teşebbüslerde bulunmuşlardır. Çünkü Arap yarımadasını gerek siyasî gerekse ekonomik açıdan kontrol etmenin yolu büyük ölçüde Mekke'ye hâkim olmaktan geçiyordu. Mekke'ye melik olmak için Bizans imparatorundan gerekli belgeyi alan Osman b. Huveyris yanına uğradığı Gassânî emîri tarafından kıskançlık yüzünden öldürülmüştü. Habeş Krallığı'nın müstakil Yemen valisi Ebrehe el-Eşrem, Araplar'ın Kâbe'yi ziyaretlerini önlemek üzere San'a'da bir kilise yaptırmış, ancak amacına ulaşamayınca Kâbe'yi yıkmaya karar vermiş, şehri zaptederek dinî merkez olma özelliğini ortadan kaldırmayı ve Mekkeliler'in ticarî faaliyetlerine son vermeyi planlamıştı. Ebrehe böylece San'a'yı Arabistan'ın merkezi haline getirecek, ayrıca Mekke'yi saf dışı bırakmak suretiyle Suriye'ye uzanıp Sâsânîler'le savaşan Bizans'a yardım edecekti (Cevâd Ali, III, 517-519). Ordusuyla Mekke yakınındaki Mugammes'te konaklayan Ebrehe bütün çabalarına rağmen şehre girmeye muvaffak olamamıştı (bk. EBREHE; FİL VAK'ASI). Ebrehe'nin başarısız teşebbüsünden sonra Mekke'nin Arabistan yarımadasındaki itibarı daha da arttı. Kureyşliler, Mekke'de oturdukları ve Kâbe'nin hizmetinde bulundukları için kendilerine birtakım dinî-iktisadî imtiyazlar tanıyıp kurallar koydular ve şehir ekonomisinin gelişmesine imkân verecek faaliyetlere giriştiler (bk. HUMS). Bu dönemde Mekke ve çevresinde yaklaşık 10.000 kişi yaşıyordu (Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 27). Putperestliğin hâkim olduğu şehirde tevhid inancına sahip Hanîfler ile az sayıda hıristiyan bulunuyordu. Kâbe ve çevresinde sayıları 360'a ulaşan putların dışında evlerin çoğunda put vardı.

Hz. Muhammed'in doğduğu yıllarda Benî Abdümenâf'ın kolları olan Hâşim, Muttalib, Abdüşems ve Nevfel oğulları şehirde hâkimiyetlerini hissettirmeye başlamışlardı. Hâşimoğulları'nın lideri Abdülmuttalib, Zemzem Kuyusu'nu yeniden halkın hizmetine sunması ve Ebrehe ile yapılan görüşmelere Mekkeliler adına katılması gibi faaliyetlerinden dolayı Mekke'de seçkin bir konuma sahipti. Abdülmuttalib'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Zübeyr'in öncülüğünde bazı Kureyş kabileleri Mekke'de haksızlığa uğrayanlara yardım etmek amacıyla Hilfü'l-fudûl antlaşmasını gerçekleştirdiler. Bi'setten önce ticaretle meşgul olan Hz. Muhammed, şehirde haksızlığa uğrayan tâcirlerin haklarını bizzat takip ederek Hilfü'l-fudûl'ün işleyişine katkıda bulundu. Otuz beş yaşlarında iken gerçekleşen Kâbe'nin yeniden inşası sırasında Hacerülesved'in yerine konulmasında hakem seçildi ve Mekkeliler için büyük önem taşıyan bu şerefe herkesi ortak ederek şehirde muhtemel bir çatışmayı önledi.

Hz. Muhammed peygamber olunca İslâmiyet'in tebliğine yönelik faaliyetlerde bulundu, Mekke'de geçmişten gelen tevhid inancına aykırı bütün geleneklere karşı çıktı. Resûl-i Ekrem, İslâmiyet'i önceleri gizlice tebliğ etti. Nübüvvetin dördüncü yılından itibaren müslümanların belli bir sayıya ve güven duygusuna erişmesiyle davet şehrin tamamını kapsadı. Bunun üzerine kurulu düzenin zarar göreceğinden endişe duyan Ümeyyeoğulları ve Mahzûmoğulları gibi şehir aristokrasisini temsil eden kabilelerin önemli bir kısmı İslâm'a ve Hz. Peygamber'e karşı cephe aldı. Mekkeli müşriklerin şiddetli hücumlarına ve işkencelerine mâruz kalan bazı müslümanlar Habeşistan'a hicret etti. Mekke'de kalan müslümanlar, müşriklerin baskı ve işkencelerinin yanı sıra yaklaşık üç yıl Ebû Tâlib mahallesinde toplumdan tecrit edilmiş bir şekilde yaşadılar. İslâm'ın Mekke'de tebliğine imkân kalmadığını gören Resûl-i Ekrem, Akabe biatlarından sonra ashabına Medine'ye hicret için izin verdi. Mâzeret sahibi bazı kişiler dışındaki herkesin ardından kendisi de Medine'ye hicret etti.

Bi'setten sonra Mekke müşrikleriyle müslümanlar arasında başlayan mücadele Medine'ye hicretten sonra iki şehrin çekişmesine dönüştü. Mekke-Medine mücadelesi Mekke kervanlarının ekonomik baskı altına alınmasıyla başladı. İki şehrin ilk büyük çatışması olan Bedir Gazvesi'nde uğradıkları mağlûbiyet Mekke müşriklerinin yarımada içerisindeki otoritelerinin sarsılmasına yol açtı. Ardından Uhud'da sağladıkları üstünlük Hz. Peygamber'in Medine'deki nüfuzunu kırmalarına yetmeyince bir sonuç vermedi. Sürekli güç kaybeden Mekkeliler, Medine'ye karşı son hamlelerini Hendek Gazvesi'nde ortaya koydular. Ancak bundan da bir netice elde edemediklerinden daha sonra kendilerinde Medine'ye yönelik herhangi bir harekete geçecek gücü bulamadılar. Umre için Mekke'ye gelen Hz. Peygamber ve ashabını şehirlerine sokmadılarsa da Hudeybiye Antlaşması (6/628) ile Medine devletini tanımak zorunda kaldılar.

Mekke'nin Fethi. Hudeybiye Antlaşması ile, Benî Bekir b. Abdümenât ve Huzâa arasında Câhiliye döneminden beri süregelen kan davasının ortadan kaldırılmasına rağmen Kureyş'in desteğini alan Benî Bekir, Huzâa'ya gece baskını düzenleyerek kabilenin reisi Kâ'b b. Amr ile bazı Huzâalılar'ı öldürdü. Bunun üzerine Huzâa kabilesi Medine'ye bir heyet gönderdi. Resûl-i Ekrem, Kureyşliler'e bir mektup yollayarak Benî Bekir'le ittifaktan vazgeçmelerini veya öldürülen Huzâalılar'ın diyetini ödemelerini istedi. Aksi takdirde Hudeybiye Antlaşması ihlâl edilmiş olacağından kendileriyle savaşacağını bildirdi. Kureyşliler, diyet ödemeyi ve Benî Bekir ile dostluktan vazgeçmeyi reddetmekle birlikte Hudeybiye Antlaşması'nı yenilemek üzere reisleri Ebû Süfyân'ı Medine'ye gönderdiler. Ancak Ebû Süfyân Medine'deki girişimlerinden olumlu bir sonuç alamadı.

Mekke'ye yürümeye karar veren Hz. Peygamber, kan dökmemek ve düşmanı hazırlıksız yakalamak için gideceği yeri gizli tutarak sefer hazırlıklarına başladı; müslüman kabilelere haber gönderip Medine'de toplanmalarını istedi. Ordusunun gerçek gücünü saklamak amacıyla bazı kabilelerin yol boyunca orduya katılmasını emretti (Ya'kūbî, II, 58). Medine'den çıkış yasaklandı ve Medine-Mekke arasındaki önemli geçitlere nöbetçiler yerleştirilerek Mekke'ye gidişe izin verilmedi. Yapılan hazırlıkları Kureyşliler'e bildirmek isteyen Hâtıb b. Ebû Beltea'nın gönderdiği haberci, bu durumdan vahiy yoluyla haberdar olan Resûl-i Ekrem'in görevlendirdiği sahâbîler tarafından yakalandı. Ayrıca Mekkeliler'i şaşırtmak için Mekke-Medine yolu üzerinde bulunan Batn-ı İdam'a Ebû Katâde el-Ensârî kumandasında bir keşif birliği gönderildi. Medine'de idarî işler için Ebû Rühm'ü, imâmet için İbn Ümmü Mektûm'u vekil bırakan Hz. Peygamber, ordusuyla 13 Ramazan 8'de (4 Ocak 630) şehirden çıktı. Mîkāt yeri olan Zülhuleyfe'de ihrama girmeyerek seferin yönü konusundaki gizliliği devam ettirdi. Yol boyunca katılanlarla birlikte 10.000 kişiyi bulan İslâm ordusu Merrüzzahrân'da konaklayıncaya kadar Kureyşliler seferden haberdar olmadı.

İslâm ordusunun büyüklüğü karşısında paniğe kapılan Kureyşliler Ebû Süfyân'ı

Resûl-i Ekrem'e gönderdiler. Ebû Süfyân başkanlığında Hz. Peygamber'in karargâhına giden heyet üyeleri İslâm'ı kabul etmiş olarak Mekke'ye döndüler. Bu durum karşısında Mekke halkı İslâm ordusuna karşı konulamayacağını anladı. Ebû Süfyân'ın Kâbe'nin avlusunda Mekkeliler'e kendisinin İslâmiyet'i kabul ettiğini ve teslim olmaktan başka çarelerinin kalmadığını söyleyerek Mescid-i Harâm'a veya kendi evine sığınmalarını tavsiye etmesi bir bakıma Mekke'nin teslimi anlamına geliyordu. Resûl-i Ekrem başta Ebû Süfyân olmak üzere Ümmü Hânî, Hakîm b. Hizâm, Ebû Ruveyhâ ve Büdeyl b. Verkā gibi Mekkeliler'in evine sığınanlara himaye hakkı verip bu kişileri onurlandırdı ve gönüllerini İslâm'a ısındırmak istedi. Ebû Süfyân'dan sonra Mekke'ye gelen Hz. Peygamber'in amcası Abbas da Mekkeliler'e aynı şeyleri söyledi; onlar da Mescid-i Harâm'ın içerisine ve evlerine dağıldılar.

Dört koldan aynı anda Mekke'ye girilmesini planlayan Resûl-i Ekrem kumandanlarına mecbur kalmadıkça savaşmamalarını, kaçanları izlememelerini, yaralı ve esirleri öldürmemelerini ve Safâ tepesinde kendisiyle buluşmalarını bildirdikten sonra ilk önce sağ kol birliğinin kumandanlığını yapan Hâlid b. Velîd'in harekete geçmesini emretti. Mekke müşriklerinin Safvân b. Ümeyye kumandasında İkrime b. Ebû Cehil ve Süheyl b. Amr gibi Mekke eşrafı ile çoğunluğu müttefik kabilelerin kuvvetlerinden oluşan birliğinin yerleştirildiği güneydeki Lît adı verilen yerden şehre giren Hâlid b. Velîd, Handeme dağının eteklerinde bunları kısa sürede bozguna uğratıp şehrin fethi sırasındaki tek mukavemeti kırdı. Hâlid b. Velîd'in Hazvere çarşısına kadar kovaladığı bu kuvvetlerden canlarını kurtaranlar evlerine kapanarak ya da silâhlarını bırakarak eman aldılar. Çatışmalarda Mekkeliler'den on iki veya yirmi sekiz kişi ölmüş, müslümanlardan ise iki veya üç kişi (Hubeyş b. Hâlid, Kürz b. Câbir ve Seleme b. Mîlâ' el-Cühenî) şehid olmuştu (Vâkıdî, II, 825-828; İbn Hişâm, IV, 49-50; Taberî, *Târîḫ*, III, 58). Kumandanlığını Sa'd b. Ubâde'nin yaptığı ensar birliği Mekke'nin batı tarafından, Zübeyr b. Avvâm'ın kumanda ettiği muhacirlerden oluşan sol kol birliği de kuzeyden şehre girdi. Merkezî birliğin başında bulunan Hz. Peygamber ise Mekke'nin yukarı kısmından kuzeybatıdaki Ezâhir yolunu takip ederek Mekke'ye girip Hacûn'da konakladı ve diğer birliklerle Safâ tepesinde buluştu. Resûl-i Ekrem'in Mekke'ye hangi tarihte girdiği konusunda farklı rivayetler bulunmakla birlikte fethin 20 Ramazan 8'de (11 Ocak 630) gerçekleştiği genel olarak kabul edilmektedir (Vâkıdî, II, 829; İbn Sa'd, II, 105; Halîfe b. Hayyât, s. 53).

Daha sonra Mescid-i Harâm'a giden Hz. Peygamber, Kâbe'yi tavaf ettikten sonra yaptığı konuşmada Mekke'nin harem olduğunu ve bu statüsünün devam edeceğini vurguladı; Mekkeliler'e verilen eman neticesinde umumi af ilân edildiğini belirtti. Mescid-i Harâm'a, daha önce belirtilen kişilerin evlerine ve kendi evine sığınanlarla silâhlarını bırakanların emniyette olduğunu, esir alınanların öldürülmeyeceğini ve hiç kimsenin takibata uğramayacağını bildirdi. "Demi heder edilenler" diye anılan ve Hz. Peygamber ile müslümanlara karşı düşmanlıklarıyla tanınan on kadar kişi umumi affın dışında bırakıldı. Bunlardan yakalanan üçü öldürülmüş, İkrime b. Ebû Cehil gibi bir kısmı Mekke'den kaçmış, bir kısmı da sonradan affedilmiştir.

Kâbe ve çevresi şirk alâmetlerinden temizlendikten sonra Kâbe'nin içinde iki rek'at namaz kılan Resûl-i Ekrem, Bilâl-i Habeşî'ye Kâbe'nin damına çıkarak ezan okumasını emretti (Buhârî, "Ṣalât", 30). Mekkeliler Hz. Peygamber'e biat edip müslüman oldular. Kendilerine esir muamelesi yapılmayarak serbest bırakılan bu kişilere "tulekā" denilmiştir (*Lisânü'l-ʿArab*, "ṭlḳ" md.; Taberî, *Târîḫ*, III, 61; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳur'ân*, II, 338).

Resûl-i Ekrem, fetih konuşmasında ayrıca hac ve Mekke idaresiyle ilgili hicâbe (sidâne) ve sikâye dışındaki bütün görevleri ilga ettiğini bildirdi. Bir süre Hz. Peygamber'in uhdesinde kalan iki görev, esasları yeniden belirlendikten sonra Câhiliye döneminde aynı görevleri yürütmüş olan Osman b. Talha'ya ve Hz. Abbas'a devredildi. Attâb b. Esîd Mekke valiliğine, Saîd b. Saîd çarşıyı kontrol görevine getirilirken Muâz b. Cebel yeni müslüman olan Mekkeliler'e Kur'an'ı ve dinî esasları öğretmekle vazifelendirildi.

Hicretten sonra Mekke ile Medine arasında başlayan düşmanlık sona ermiş, Hicaz'da İslâm'ın üstünlüğü tesis edilmişti. Nasr sûresine ad olan "nasr" (yardım) kelimesinin bütün Araplar'a üstün gelmeye, aynı sûredeki "feth" kelimesinin de Mekke'nin fethine işaret ettiği ileri sürülmüştür. Feth kelimesinin "açmak" şeklindeki anlamından hareketle İbn Abbas Mekke'nin fethine "fethu'l-fütûh" adını vermiştir. Çünkü buradaki fetih sadece düşman elindeki bir şehrin alınmasından ibaret olmayıp Mescid-i Harâm'ın kontrolü ve Kâbe'nin fethi anlamına da gelmekte, aynı zamanda kalplerin Allah'ın dinine, İslâm kapısının bütün insanlığa açılışını ifade etmektedir. Bu sebeple Mekke'nin fethedilmesi İslâm fetihlerinin başlangıcı kabul edilmiştir (Elmalılı, IX, 6236-6237). Hadîd sûresinin 10. âyetinde geçen "feth" kelimesi de Mekke'nin fethine delâlet etmekte, ayrıca İbrâhim sûresinin 13-14. âyetlerinde Mekke'nin fethedileceği ve müslümanların oraya döneceği müjdesi verilmektedir. Feth sûresi de Hudeybiye Antlaşması'na, dolayısıyla Mekke'nin fethine işaret etmektedir.

Mekke'nin savaşla mı yoksa barış yoluyla mı fethedildiği ve topraklarının ganimet gibi dağıtılıp dağıtılmayacağı konusunda farklı görüşler vardır. Bunlardan birincisine göre fetih barış yoluyla gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber tarafından Mekkeliler'e verilen eman ve ilân edilen genel af aynı zamanda barış antlaşmasıdır. Kâbe'nin tâzim göreceği ve yüceltileceği gün olarak açıklanan fetih gününde bu antlaşmaya dayanılarak Mekke evleri ve arazisi savaşan gaziler arasında dağıtılmayıp sahiplerinde bırakılmış, hatta muhacirlerin evleri bile onları yurtlarından çıkaranların elinde kalmıştır (Nevevî, IX, 126; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, 1368-1369; Azîmâbâdî, VIII, 181). Erken dönem kaynaklarında yer almayan diğer görüşte Hâlid b. Velîd'in savaşmak zorunda kaldığı şehrin aşağı tarafının savaşla, yukarı tarafının barış yoluyla fethedildiği ileri sürülmektedir (Makrîzî, *İmtâʿu'l-esmâʿ*, s. 400). Mekke'nin fethi konusunda genel kabul gören görüş ise şehrin savaşla fethedildiği, fakat Resûl-i Ekrem'in tasarrufuyla arazisinin taksim edilmediği ve halkının eman verilerek serbest bırakılmış olduğu şeklindedir (*Müsned*, I, 253; Ebû Yûsuf, s. 68-69; İbn Sa'd, II, 103-104; Taberî, *Târîḫ*, III, 61).

Resûl-i Ekrem Mekke'de kaldığı sürede Hacûn'da kurulan çadırda ikamet etti. Kendisine evinde kalması teklif edilince Medine'ye hicretinden sonra, henüz müslüman olmayan amcasının oğlu Akîl b. Ebû Tâlib'in evini satmış olduğuna işaret ederek, "Akîl bize ev mi bıraktı?" diye serzenişte bulundu ve şehrin fâtihi olmasına rağmen evini geri almayı düşünmedi. Hz. Peygamber, "Fetihten sonra hicret yoktur" sözüyle (Tirmizî, "Siyer", 33) Mekke'nin fethiyle birlikte Medine'ye hicretin sona erdiğini ve bir zorunluluk

olmaktan çıktığını belirterek muhacirlerle beraber Medine'ye döndü.

Fetihten Sonra Mekke. Fetihten sonra Mekke'de köklü bir dinî hayat başladı. Sikâye ve hicâbe dışında Câhiliye devri müesseselerini lağveden Hz. Peygamber Attâb b. Esîd'i Mekke valiliğine getirdi, Saîd b. Saîd'i çarşıyı kontrolle görevlendirdi. Muâz b. Cebel'e de yeni müslüman olanlara İslâm dininin esaslarını öğretme ve imâmet işini verdi. Temîm b. Esîd'i Mekke Haremi'nin sınır taşlarının onarılıp yenilenmesiyle vazifelendirdi (Ezrakî, II, 129). 9. yılda (631) müşriklerin Mescid-i Harâm'a yaklaşamayacaklarının âyetle bildirilmesinin ardından (et-Tevbe 9/28) 10. yılda (632) Resûl-i Ekrem'in öncülüğünde düzenlenen hac için Mekke'ye sadece müslümanlar geldi. Daha sonra Mekke'ye hâkim olan halife ve hükümdarlar, bizzat kendileri hacca giderek yahut hac emîri tayin ederek her yıl Mekke'de hac merasimlerinin düzenlenmesini sağladılar.

Mekke, Hz. Peygamber dönemiyle Hulefâ-yi Râşidîn'in sonuna kadar Medine'den gönderilen valiler tarafından yönetildi. Hz. Osman'ın şehid edilmesinin ardından yeni halife Hz. Ali'ye karşı Cemel Vak'ası'yla sonuçlanan ilk muhalefet hareketinin hazırlıkları Mekke'de yapıldı. Hz. Ali'yi halife olarak tanımayan ve Hakem Vak'ası'ndan sonra muhalefetini açığa vuran Muâviye b. Ebû Süfyân'ın bütün çabalarına rağmen (Belâzürî, *Ensâb*, III, 211-212) Mekke halkı hilâfeti süresince Hz. Ali'ye bağlı kaldı. Mekke, Emevîler devrinde genellikle Medine'ye tâbi olarak Ümeyyeoğulları'na mensup valiler tarafından yönetildi.

Muâviye'nin ölümünün ardından Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr, Muâviye'nin oğlu Yezîd'e biat etmeyerek Medine'den Mekke'ye gittiler. Yezîd'in, Medine valisinden İbnü'z-Zübeyr'in faaliyetlerini engellemesini istemesi üzerine Mekke'ye İbnü'z-Zübeyr'in aralarında anlaşmazlık bulunan kardeşi Amr'ın kumandasında bir ordu gönderildi. İki taraf arasında Zûtüvâ'da cereyan eden savaşı Abdullah b. Zübeyr kazandı ve Amr Mekke'de hapsedildi. Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesinden (61/680) sonra Emevîler'e karşı açıktan muhalefet etmeye başladı. Yezîd tarafından gönderilen Suriye ordusu Medine'deki Harre Savaşı'nın ardından Mekke'ye yönelerek şehri kuşattı (26 Muharrem 64 / 24 Eylül 683). Yaklaşık iki ay süren, Mekke halkının çok sıkıntılı günler geçirdiği ve Kâbe'nin mancınıklarla taşlandığı kuşatma Yezîd'in ölüm haberi ulaşıncaya kadar (1 Rebîülâhir 64 / 27 Kasım 683) devam etti. Şam ordusunun kumandanı Husayn b. Nümeyr'in muhasarayı kaldırdıktan sonra birlikte Suriye'ye gidip orada biat alma teklifini geri çeviren İbnü'z-Zübeyr hilâfetini Mekke merkez olmak üzere Hicaz'da ilân etti. Abdülmelik halife olunca Mekke'ye Haccâc b. Yûsuf kumandasında bir ordu gönderdi. Tâif'e ulaşıp karargâh kuran Haccâc Mekke'ye giden yolları keserek gıda sevkiyatını engelledi ve küçük müfrezelerle şehri yıpratmaya yönelik faaliyetlerde bulundu. Üç ay sonra beklediği 5000 kişilik yardımcı kuvvet gelince Mekke'yi kuşattı (Zilkade 72 / Nisan 692). Yedi aya yakın bir süre devam eden kuşatmada mancınıklarla taşa tutulan şehirde yaşanan gıda sıkıntısı İbnü'z-Zübeyr'in taraftarları arasında çözülmelere sebep oldu. İbnü'z-Zübeyr'in bir huruç harekâtı sırasında öldürülmesinin ardından Mekke Emevî hâkimiyetine girdi (14 Cemâziyelevvel 73 / 1 Ekim 692). İbnü'z-Zübeyr'in dokuz yıl yirmi iki gün süren iktidarına son veren Haccâc Mekkeliler'den Abdülmelik adına biat aldı. Emevîler'in sonlarına doğru ortaya çıkan Hâricîler'in İbâziyye koluna mensup Ebû Hamza eş-Şârî'nin isyanı Mekke ve Medine'ye sıçradı. 7 Zilhicce 129'da (19 Ağustos 747) 1000 kişilik bir kuvvetle Mekke'ye girip şehri kontrol altına alan Ebû Hamza burada okuduğu meşhur hutbesinde Hâricîler'in fikirlerini anlattı. 15 Cemâziyelevvel 130'da (21 Ocak 748) Vâdilkurâ'da Emevî kuvvetlerine yenilen Ebû Hamza otuz kadar yakınıyla birlikte Mekke'ye kaçtı. Medine'yi Emevî hâkimiyetine sokan Abdülmelik b. Atıyye Mekke'ye yöneldi ve Ebû Hamza ile taraftarlarını öldürerek şehri yeniden Emevî idaresine bağladı.

Abbâsîler'in ilk Haremeyn valisi olan Dâvûd b. Ali, görevine Mekke'de yaşayan Emevî ailesi ve taraftarlarını cezalandırmakla başladı. 226'da (841) hac için Mekke'ye gelen hâcib ve başkumandan Eşnâs et-Türkî'nin Halife Mu'tasım-Billâh tarafından şehrin emirliğine atanması ve ikisi adına birlikte hutbe okunmasının ardından hutbelerde halifenin yanında ikinci bir isim zikredilmeye başlandı. Abbâsîler, Emevîler'in aksine Mekke'ye tayin ettikleri emîrlerde Dâvûd b. Ali gibi bazı istisnalar dışında akrabalık şartı aramadılar ve Abbâsî bürokrasisinde görev yapan bazı Türkler de Mekke emirliğini üstlendiler.

Mekke, Abbâsîler devrinde özellikle Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin öncülüğünü yaptığı muhalif hareketlerin merkezi oldu. Hz. Peygamber'in torunları Hz. Hasan ve Hüseyin'in soyundan gelen şerif ve seyyidler, hilâfetin Abbâsîler'e geçmesinden itibaren Hicaz'da hâkimiyet kurmak için girişimlerde bulundular. Medine'de 266'da (879-80) Hasenîler ile Hüseynîler arasında mal anlaşmazlığı yüzünden çıkan ihtilâf silâhlı çatışmalara sebep olunca Hasenîler Mekke'ye gitmek zorunda kaldı. Mekke, İhşîdîler zamanına kadar bazı kısa dönemler dışında Abbâsîler'e bağlılığını sürdürdü. Karmatîler, 317 (930) yılında hac mevsiminde Mekke'ye baskın düzenlediler ve çok sayıda hacıyı katlederek Hacerülesved'i beraberlerinde götürdüler. Mekke'de sürekli olarak güçlenen Hasenîler, Karmatîler'in çekilmesinden (339/950-51) ve 331-358 (943-969) yılları arasında Abbâsî halifeleriyle

Mekke'de Kâbe ve çevresinin XX. yüzyılın ilk yarısındaki görünüşü

birlikte adlarına hutbe okunan İhşîdîler'in sukutundan sonra şehrin idaresini ele geçirmek için çaba göstermeye başladılar. Hz. Hasan'ın dokuzuncu kuşaktan torunu Ca'fer b. Muhammed'in Mekke'yi hâkimiyeti altına alıp hutbeyi Fâtımîler adına okutmasıyla (358/969) şehir Abbâsîler'in kontrolünden çıktı (Fâsî, *Şifâ'ü'l-ġarâm*, II, 306; Sincârî, II, 211). Ca'fer'in Mekke'ye hâkim olmasından itibaren halifenin yanında Mekke'nin yerel yöneticileri olan şeriflerin adının hutbelerde anılması âdet haline geldi.

Abbâsîler'in ikinci devrinden itibaren İslâm dünyası artık tek bir devletin idaresi altında değildi. Yeni kurulan devletler de Mekke'ye hâkim olarak İslâm dünyasının liderliğini üstlenmek istiyorlardı. Hicaz hâkimiyeti için yapılan rekabetten en iyi şekilde yararlanan Hasenîler, iktidarlarının devamına imkân veren devletlerle birlikte hareket edip Mekke'deki hükümranlıklarını pekiştirdiler. Bu dönemde ekonomik yönden bağlı bulunduğu Mısır'a siyasî olarak da bağlanan Mekke, Mısır'a hâkim olan devletlerle İslâm dünyasında kurulan diğer devletler arasında rekabet konusu haline geldi. Fâtımîler, Abbâsîler'le doğrudan çatışmaya girmek yerine -fiilî hâkimiyet Haremeyn'de adına hutbe okunan kimseye ait olduğundan- Hicaz'a hâkim olmanın yollarını arıyorlardı. 368-462 (978-1070) yılları arasında Mekke'de hutbeler Fâtımîler adına okundu (İbn Fehd, II, 473). Bazı Yemen hükümdarları da Mekke üzerinde hükümranlık talebinde bulundular. 6 Zilhicce 455'te (30 Kasım 1063) Mekke'yi ele geçiren Yemen Suleyhî Hükümdarı Ali b. Muhammed şehre çok miktarda erzak sevkederek halka ihsanlarda bulundu ve hutbeleri Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh ile kendi adına okuttu (*a.g.e.*, II, 468). Suleyhî'nin öldürülmesinden sonra (459/1067) Mekke yeniden Abbâsîler'e bağlandı (İbn Kesîr, XII, 102). Fâtımîler'in Mekke hâkimiyetiyle birlikte ezan başta olmak üzere şehirde Şîa mezhebinin alâmetleri yaygınlaştı ve ilk defa bu dönemde Mekke'ye gelen hacılardan vergi alınmaya başlandı (Ahmed Sibâî, s. 197). Zaman zaman kaldırılan bu vergiler Mekke'yi yöneten şeriflerin en önemli gelir kaynaklarındandı.

Abbâsîler'in zayıflaması ve Fâtımîler'in Haremeyn'e hâkim olması üzerine Selçuklular, Mekke emîrlerini kendilerine bağlamak ve şehri yeniden Sünnî hâkimiyetine sokmak için mücadele ettiler. Bu çabalar sonucunda Mekke Emîri Ebû Hâşim Muhammed b. Ca'fer, 462 (1069-70) yılında oğlunu ve elçisini Sultan Alparslan'a yollayarak hutbenin Fâtımîler adına okunmasına son verip Abbâsî Halifesi Kāim-Biemrillâh ile kendisi adına okuttuğunu bildirdi. Bunun üzerine Alparslan Mekke emîrine kıymetli hil'atler ile 30.000 dinar gönderdi, ayrıca yıllık 10.000 dinar tahsisat bağladı. Sultan Melikşah zamanında da Mekke'deki Sünnî hâkimiyeti kesintilerle devam etti (bk. Mekke Emirliği).

Mekke, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin kardeşi Turan Şah'ın gayretleriyle Fâtımî hâkimiyetinden çıktı ve hutbe 569 (1174) yılından itibaren Abbâsî halifelerinin yanı sıra Nûreddin Mahmud Zengî adına okunmaya başladı (Fâsî, *Şifâ'ü'l-ġarâm*, II, 366-367). Eyyûbîler devrinde Şâfiîlik Mekke'de hâkim mezhep haline geldi ve ilk defa "hâdimü'l-Haremeyn" sıfatını kullanan Selâhaddin adına kardeşi Tuğtegin b. Eyyûb tarafından sikke bastırıldı (581/1185; İbn Fehd, II, 553). Ayrıca Selâhaddin hac için Mekke'ye gelenlerden kişi başına alınan 7,5 Mısır dinarı vergiyi kaldırdı. Mekke emîrine her yıl daha fazla yardım göndererek Mısır ve Yemen'de iktâlar oluşturdu. Mekke'de Eyyûbî hâkimiyeti, bazan Yemen hükümdarları adına hutbe okunması veya Mekke şeriflerinin bağımsız hareket etme arzuları yüzünden kesintiye uğramakla birlikte 650 (1252) yılına kadar sürdü.

I. Baybars'ın, Moğol istilâsıyla ortadan kaldırılan Bağdat Abbâsî hilâfetini Mısır'da yeniden kurmasıyla Mekke Emirliği Memlükler'e bağlandı. Mekke emîrleriyle iyi ilişkiler kuran Memlük sultanları, Mekke'de hâkimiyetlerini pekiştirince hutbelerde bazan aralarında dostluğun geliştiği Altın Orda hanlarının isimlerinin kendilerinden sonra zikredilmesine izin veriyorlardı. Babası Olcaytu'nun ardından İlhanlı tahtına çıkan Ebû Said Bahadır Han'ın Memlükler ile yaptığı antlaşmanın şartları arasında İlhanlı hacılarının Mekke'ye girmesine izin verilmesi, hac mevsimlerinde şehirde her iki hükümdarın sancağının dikilmesi ve hutbede İlhanlı sultanının adının Memlük sultanından sonra zikredilmesi bulunuyordu (İbn Haldûn, V, 927).

Memlükler devrinde her yıl Mekke'ye gönderilen yardımlar artarak devam etti. Kıtlık veya güvenlik sebebiyle yardımın ulaşmaması fiyat artışlarına sebep oluyordu. Memlük sultanları Mısır, Suriye ve Anadolu'da bulunan birçok arazi ve köyü Haremeyn halkına vakfederek buralardan elde edilen mahsulü "zahîre" adıyla Mekke ve Medine'ye gönderdiler. Vakıflara bakan Dîvânü'l-ahbâs'ın üç bölümünden biri olan el-evkāfü'l-hükmiyye Mekke ve Medine emlâkini idare etmekle görevliydi. Ayrıca Memlük sultanları, beytülmâle Mekke için özel tahsisat ayırarak Mekke emîrlerinin hacılardan aldıkları vergilerin kaldırılmasını sağlamaya çalıştılar (İbn Fehd, III, 302-303). Kâbe'ye 664 (1266) yılında ilk defa mahmil ve örtü gönderen I. Baybars'tan sonra Muhammed b. Kalavun ve Sultan Kayıtbay hac için Mekke'ye gidip buradaki halka çeşitli ihsanlarda bulundular.

İmar Faaliyetleri. Câhiliye devrinde Kusay, dağınık halde yaşayan Kureyş'in kollarını Mekke'de iskân ederek şehirde yerleşik hayatı başlattı. Ma'lât ve Mesfele olmak üzere iki bölümden oluşan Mekke'nin içine yerleştirilenlere "Kureyşü'l-bitâh", şehrin dışında iskân edilenlere de "Kureyşü'z-zevâhir" adı verildi. İslâm'ın ilk yıllarında Mekke'de Kâbe merkezli olarak kurulmuş on iki kadar mahalle vardı. Kâbe'yi kuşatan ve Hz. Ömer zamanında etrafı duvarla çevrilen Mescid-i Harâm Mekke'deki hayatın bütün fonksiyonlarının yerine getirildiği bir merkez haline geldi, zaman içinde yapılan bakım ve onarımlarla da genişletilip güzelleştirildi.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminin sonlarında ve Emevîler devrinde Mekke'de daha önce yerleşimin olmadığı yerlere evler inşa edilmeye başlandı. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın, Hz. Peygamber'in Mekke evlerinin alınıp satılmasını ve kiraya verilmesini onaylamamasına rağmen (Fâkihî, III, 243-252) şehirde çok sayıda mülk satın alması ve önemli bir yapılaşma hamlesi başlatması tartışmalara yol açtı. Ona karşı çıkanlar, Resûl-i Ekrem'in uygulamasını delil gösterip Mekke'nin sadece hac ibadetinin yapılabileceği bir şehir olarak kalması gerektiğini söylüyorlardı. Mekke'nin yerlileriyle hac için dışarıdan gelen müslümanların Kâbe'yi ziyaret konusunda eşit haklara sahip olmaları da (el-Hac 22/25) bu görüşü destekliyordu. Ancak Muâviye mülk edinmekle kalmadı, ayrıca şehirde yeşil alanlar oluşturdu, kuyu ve kanallar açtırdı (Ezraki, I, 113; Fâkihî, III, 226). Abdülmelik b. Mervân ile oğlu Velîd ve Abdullah b. Zübeyr tarafından Mekke'de bazı düzenlemeler yapıldıysa da Emevî devrinin ikinci yarısında hizmetler önemli ölçüde azaldı. Mekke Abbâsîler zamanında Ebû Ca'fer el-Mansûr, Muhammed el-Mehdî, Hârûnürreşîd, Mu'tasım-Billâh, Mu'tazıd-Billâh gibi halifeler dö-

neminde Suriye ve Mısır'dan getirilen usta ve malzemelerle Mescid-i Harâm merkez olmak üzere yeniden düzenlendi. Memlük sultanları da Mekke'deki birçok yapıyı yeniledikleri gibi IX. (XV.) yüzyıl boyunca çok sayıda inşaat projesi geliştirdiler (Faroqhi, s. 31; Mortel, XXXII/2 [1989], s. 279 vd.).

Mekke'nin coğrafî konumu itibariyle sık sık mâruz kaldığı ve özellikle Kâbe'yi tehdit eden su baskınlarının yol açtığı zararın en aza indirilmesine yönelik tedbirler şehirleşmeye paralel olarak arttı. Câhiliye devrinde yapılan bentlerle sellerin önüne geçilmeye çalışılırken Hz. Ömer zamanından itibaren de çeşitli düzenlemeler gerçekleştirildi (Ezrakī, I, 158-160; II, 166-171; Fâkihî, III, 103-111; Belâzürî, *Fütûh*, s. 76-78).

Abbâsîler döneminden itibaren hac mevsimlerinde Mekke'ye gelenlerle burada mücâvir olanların ikamet etmeleri için ribâtlar inşa edilmeye başlandı. Mekke'de ilmî ve fikrî hayatın gelişmesine büyük katkısı olan bu yapılar Eyyûbîler ve Memlükler devrinde yaygınlaştı. Eyyûbî ve Memlük devlet adamları ile şerifler ve özellikle hükümdar eşleri Mekke'de bazı evleri satın alarak ribât haline getirdiler (Fâsî, *Şifâ'ü'l-ġarâm*, I, 527-537; İbn Fehd, II, 544; III, 31). Mescid-i Harâm'ın kuzeyinde Abbâsî Halifesi Müstansır-Billâh tarafından yaptırılan, 759 (1358) ve 816'da (1413) tamir ettirilen bîmâristanın vakfiyesi 628 (1231) tarihlidir (Fâsî, *Şifâ'ü'l-ġarâm*, I, 538; İbn Fehd, III, 507-508). Fâsî Memlükler devrinde Mekke'de biri hanımlara ait sekiz adet umumi hamamın bulunduğunu, bunlardan birinin kullanılmadığını kaydeder (*Şifâ'ü'l-ġarâm*, I, 559-561).

Mekke, Arap yarımadasında su kaynakları bakımından fakir olan yerleşim birimlerinin başında gelir. Kâbe'nin yapımıyla birlikte su ihtiyacını karşılamak için kuyular açılmıştır. Hz. İbrâhim'in, eşi Hâcer ve oğlu İsmâil'i Mekke'ye getirmesinden sonra bulunan Zemzem Kuyusu şehirdeki en önemli su kaynağı olma özelliğini günümüzde de sürdürmektedir. Cürhümlüler'in Mekke'yi terkederken kapattıkları Zemzem Kuyusu, Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib tarafından yeniden açılmıştır. Mekkeliler, su ihtiyaçlarını bu kuyudan başka dağların eteklerinde oluşan pınar ve havuzlardan karşılıyorlardı. İslâm'dan sonra yeni kuyular açılıp eskileri ıslah edilirken Mekke dışından kanallarla şehre su getirildi. Şehrin su sisteminde yapılan düzenlemeler sadece Harem bölgesiyle sınırlı kalmadı, başta Arafat olmak üzere diğer yerlerde de yeni su kaynakları bulundu. Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde tarafından 213'te (828) 1,7 milyon miskal altın harcanarak Tâif yolu üzerindeki Tâd dağının eteğinden çıkan su Arafat'a getirilmiş, burada yapılan havuz vasıtasıyla çevreye taksim edilmiş, kalan su kanallarla Mekke'ye ulaştırılmıştır. Çeşitli dönemlerde harap olan bu tesis birçok defa onarılarak yenilenmiştir (bk. AYNİZÜBEYDE). Mekke'de imar faaliyetlerinde bulunan Zengîler'in ünlü veziri Cemâleddin el-İsfahânî Arafat'a bir su hattı döşetti, Mescid-i Hayf'ı tamir ettirdi. İlhanlılar'dan Ebû Said Bahadır Han'ın veziri Emîr Çoban, 726'da (1326) Huneyn tarafında Aynibâzân denilen suyu büyük kuraklığın yaşandığı bir zamanda Mekke'ye getirtti (İbn Kesîr, XIV, 128). Mısır sultanları bundan hoşlanmamakla beraber döşenen boru hattının yanına yeni bir hat ilâve ettirdiler (Faroqhi, s. 30).

İlk dönem Abbâsî halifeleri, Mekke-Kûfe güzergâhında dinlenme yerleri ve haberleşme kuleleri inşası başta olmak üzere ulaşım ve haberleşmeyi kolaylaştıracak çeşitli faaliyetlerde bulundular. Bağdat başşehir olunca (149/766) yeni hilâfet merkeziyle Mekke arasında bir bağlantı kurularak Mekke-Kûfe yolu kuzeye doğru uzatılıp 3 milyon dinar harcanarak Bağdat'a bağlandı, bu yol daha sonra Nizâmülmülk ve Büveyhî Hükümdarı Adudüddevle tarafından tamir ettirildi. 834'te (1430-31) Emîr Şâhin Mekke-Kahire yolu üzerinde bazı düzenlemeler yaptı ve dinlenme yerleriyle su sistemini onarttı (İbn Fehd, IV, 55).

İlim ve Kültür Hayatı. Mekkeliler'in İslâm'dan önceki dönemde kendi kabilelerine ait bilgileri yazdırarak muhafaza ettikleri bilinmektedir. Mekkeliler'e okuma yazma öğreten Kureyşli Harb b. Ümeyye, kardeşi Süfyân, Ebû Kays b. Abdümenâf, Abdullah b. Cüd'ân ve Bişr b. Abdülmelik gibi şahıslar yazıyı Hîre'de öğrenmişlerdi. Kûfî yazının aslı olan ve Mekke'de "hattü'l-Hîrî" adıyla bilinen bu yazı Hicaz'da Mekkeliler vasıtasıyla yaygınlaşmıştı. Hz. Peygamber'in bi'setin ilk yıllarında İslâmiyet'i tebliğ etmek ve Kur'an öğretmek için kullandığı Dârülerkam'ın Mekke'nin ilk eğitim merkezi olduğu söylenebilir. Bi'setten sonra inen Kur'an âyetlerinin yazılması, Resûl-i Ekrem'in örnek uygulamaları, Vedâ haccından sonra yaptığı meşhur konuşma Mekke'de köklü bir ilim geleneğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Mekke'de Hz. Peygamber tarafından başlatılan ilmî faaliyetler sahâbî ve tâbiîn dönemlerinde devam ettirilmiş; tefsir, hadis, fıkıh, dil ve tarih (siyer ve megāzî) gibi ilimlerin tedvinine en büyük katkı Mekke'de yetişen âlimler tarafından sağlanmıştır. Bunlar arasında Abdullah b. Abbas'ın ayrı bir yeri vardır. Tefsir, hadis, fıkıh, siyer ve megāzî, Arap dili ve edebiyatı alanlarında dönemindeki ulemânın başında gelen İbn Abbas bu ilimlerin Mekke'de ekolleşmesini sağlamıştır. Mekke tefsir ekolünün önemli temsilcileri arasında Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî, Tâvûs b. Keysân, Amr b. Dînâr ve Atâ b. Ebû Rebâh sayılabilir. Mekke kıraat imamı olarak tanınan Ebû Ma'bed İbn Kesîr'in kıraat silsilesi Mücâhid b. Cebr, İbn Abbas ve Übey b. Kâ'b ile Zeyd b. Sâbit yoluyla Resûlullah'a ulaşır. Onun talebelerinin talebelerinden olan Bezzî ve Kunbül'ün rivayetleriyle bu kıraat yaygın hale gelmiştir. Mekke'de tefsir ilmiyle uğraşan âlimler yine İbn Abbas tarafından oluşturulan geleneğin bir devamı olarak hadis, fıkıh, siyer ve megāzî, Arap dili ve edebiyatı alanlarında da çalışmışlardır. İbn Cüreyc, İbn Uyeyne, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Hasan b. Ali el-Hulvânî, Ali b. Abdülazîz el-Begavî bu âlimlerin arasında sayılabilir. Humeydî'nin Mekke'de kaleme aldığı eser hadis alanındaki ilk müsnedlerdendir. Mekke'de Hz. Âişe tarafından başlatılan hanımların ilimle meşgul olması faaliyeti sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir. Hadis alanında çalışmalarıyla tanınan kadınlardan Kerîme bint Ahmed Mekke'ye mücâvir olarak yerleşmiş ve *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî* rivayetiyle ün kazanmıştı (İbnü'l-Esîr, X, 69; Fâsî, *el-ʿİḳdü'ş-şemîn*, VI, 438). Mekke'de Memlükler devrinde çeşitli âlimler yetiştiren Taberî, Kastallânî, Fâsî, İbn Fehd, İbn Zahîre, Nüveyrî, Mürşidî ve Zirvî gibi aileler temayüz etmiştir.

Hz. Peygamber'in öncülüğünde başlatılan ve daha sonra sürdürülen ilmî faaliyetlerle Mekke, İslâm dünyasının en önemli eğitim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Hac merasimleri İslâm dünyasından gelen âlimler için bir görüşme vesilesi oluyordu, şehrin ilmî hayatı hac mevsiminde büyük canlılık gösteriyordu. Mekke, Hicaz'ın siyasî olaylara yön vermedeki önceliğini kaybetmekle birlikte İslâm'ın ilk yıllarına ait hâtıraları yaşatmasından dolayı kültürel alanda üstünlüğünü her zaman korumuştur. Mekke'de İslâm'ın erken döneminden itibaren oluşan bu kültürel canlılığın sonucu

olarak dinî ilimlerde yetkin âlimlerin yetişmesi, şehri İslâm dünyasının diğer bölgelerinde yaşayan âlimler için bir merkez haline getirmiştir. Ortaçağ'da birçok âlim ve edip meslek hayatlarının başlarında hac için Mekke'ye geliyordu. Bu âlimlerden bazılarının Mekke'de ders okutmaları İslâm dünyasında tanınmalarına vesile olmuştur.

Mekke'de ilim hayatının canlı kalmasında Mescid-i Harâm'da kurulan ilim halkaları, küttâblar, şehre yerleşen âlimler, ribâtlar, sayıları arttırılan kütüphane ve medreseler, bunların etrafında canlanan tasavvufî düşünce önemli rol oynamıştır. Abbâsîler devrinin ikinci yarısından itibaren inşa edilmeye başlanan medreselerin sayısı Zengîler, Eyyûbîler ve Memlükler zamanında süratle çoğalmıştır. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Aden valisi Osman b. Ali ez-Zencîlî, Mekke'de 579'da (1183) Hanefî mezhebine göre eğitim yapan Zencîliyye, İkbâl b. Abdullah eş-Şerâbî de 641'de (1243-44) çok sayıda kitap vakfederek Şerâbiyye medreselerini kurmuşlardır. Yemen Sultanı Ali b. Dâvûd'un 739'da (1338-39) yaptırdığı, Şâfiî mezhebine göre eğitim veren Mücâhidiyye, Bengal Sultanı Ebü'l-Muzaffer Gıyâseddin A'zamşah'ın inşa ettirdiği Gıyâsiyye, Kadı Abdülbâsıt'ın 836'da (1432-33) tamamlattığı, dört mezhebe göre eğitim yapan Mescid-i Harâm'ın kuzeyindeki Bâsıtıyye, Memlükler döneminde açılan meşhur medreseler arasında sayılabilir. Memlük Sultanı Kayıtbay tarafından yaptırılan, sultanın 884 (1480) yılındaki haccından sonra törenle açtığı, dört mezhebe göre eğitim veren, ribâtı, kütüphanesi ve küttâbı bulunan Kayıtbay Külliyesi şehrin en önemli öğretim merkezi olma özelliğini uzun süre korumuştur.

Şehirde yer alan kütüphanelerin en eskisi, daha çok Kur'an ve Mekke üzerine yazılan kitaplardan oluşan Mescid-i Harâm Kütüphanesi'dir. Bunun dışında medrese ve ribâtların içinde kurulan bazı özel kütüphaneler de mevcuttu. Ali b. Yûsuf b. Eyyûb 594 (1198) yılında yaptırdığı Rebi' Ribâtı'nda bir de kütüphane tesis etmişti. İbn Cübeyr, Harem-i şerif'in Mâlikî imamının evinde bu mezhebe ait kitapların bulunduğunu kaydeder (*er-Riḥle*, s. 72).

Emevîler döneminde İslâm dünyasındaki kültürel değişimin bir sonucu olarak Medine ve Mekke'de de şiir ve mûsiki alanında gelişmeler olmuş, bedevî hayatın kaba ve sert duygularının yerini ince ve sade ifadeler almaya başlamıştır. Arap mûsiki tarihinde önemli yeri olan Mekke halkının gelenekleri fetihlerden sonra karşılaşılan kültürlerle yeni bir sentez ortaya çıkarmıştır. Emevîler devrinde yaşayan İbn Miscah, İbn Süreyc, İbn Muhriz ve Garîz Arap mûsikisinin dört temel taşı olarak nitelendirilir (*DİA*, XX, 366).

Mekke'nin kabristanı Cennetü'l-muallâ'nın eski bir fotoğrafı

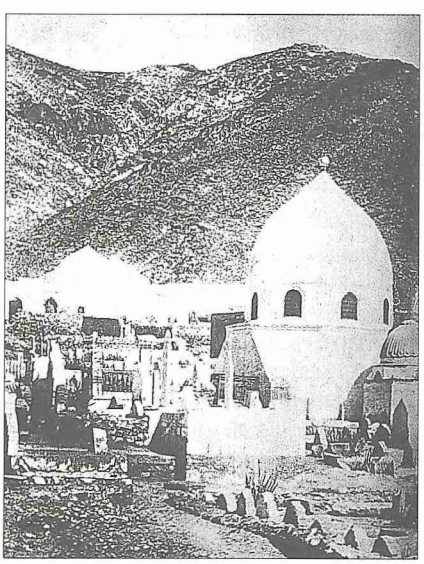

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-ʿArab, "mkk", "bkk", "tlḳ", "elf" md.leri; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muṣannef* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, V, 83-85, 374-378; *Müsned*, I, 253, 259, 277, 356; II, 103, 538; III, 165, 410; IV, 32, 305, 363; Buhârî, "Ḥac", 39-41, "Müsâḳāt", 10, "Enbiyâ'", 9, "Menâḳıb", 11-12, "Menâḳıbü'l-enṣâr", 28-30, "Meġāzî", 35, 43, 46-52, 54, "İlim", 39, "Ṣalât", 4, 30; Müslim, "Ḥac", 37-38, 69, 398-404; Ebû Dâvûd, "Ḫarâc ve'l-imâre ve'l-fey'", 25, "Diyât", 18, "Cihâd", 117; Tirmizî, "Tefsîr", 34, "Siyer", 33, "Ḥac", 47; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḫarâc* (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Kahire 1396, s. 63-65, 68-69, 223; Vâkıdî, *el-Meġāzî*, II, 780-871; III, 873-909; İbn Hişâm, *es-Sîre* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Kahire 1987, I, 131-133, 143-144; II, 5-18; III, 286; IV, 6-7, 29-81; Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. M. Halîl Herrâs), Beyrut 1986, s. 69-73, 119-120, 185, 236-248; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳāt* (nşr. M. Abdülkādir Atâ), Beyrut 1410/1990, I, 41, 58, 103; II, 102-110, 112, 116-117; V, 110-112, 141; Halîfe b. Hayyât, *et-Târîḫ* (Zekkâr), s. 3, 52-55, 60, 198, 308, 314; ayrıca bk. İndeks; Ezrakī, *Aḫbāru Mekke* (Melhas), I, 32-34, 43, 57, 58-59, 80-82, 85-86, 89, 103-117, 120-132, 136, 158-160, 196-198, 201-204, 265-267, 274-275, 281-282; II, 121-126, 129, 160-171; ayrıca bk. tür.yer.; Fâkihî, *Aḫbaru Mekke* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1407/1986-87; I, 367-368; II, 280 vd.; III, 103-114, 207-209, 226, 243-252, 259-262; IV, 50-56; V, 213-214, 234; ayrıca bk. İndeks; Ya'kūbî, *Târîḫ*, II, 58-62; Belâzürî, *Fütûḥ* (Fayda), s. 50-79, 682-684, 691-694; a.mlf., *Ensâb* (Zekkâr), I, 449-461; II, 27, 279-280; III, 211-212; V, 14, 361-362; VI, 13; IX, 289-291, 401, 403-404, 412; X, 79, 184; XI, 53, 108, 122; Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), II, 283; III, 24, 42-66, 69, 73; V, 344; VI, 440; VII, 374-375; ayrıca bk. İndeks; a.mlf., *Câmiʿu'l-beyân*, V, 201-202; XXX, 432; Mes'ûdî, *Mürûcü'ẕ-ẕeheb* (Abdülhamîd), II, 58-59; IV, 137; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 3; İbn Havkal, *Ṣūretü'l-arż*, s. 18-19; Hâkim, *el-Müstedrek* (Atâ), III, 8, 312, 315, 489; İbn Abdülber, *el-İstiʿâb* (Bicâvî), I, 150; II, 621; III, 1082; IV, 1703; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (trc. Yahyâ el-Haşşâb), Beyrut 1983, s. 113-114, 134-136; Bekrî, *Muʿcem*, I, 5; İbn Cübeyr, *er-Riḥle*, Beyrut, ts. (Dârü'ṣ-ṣarki'l-Arabî), s. 46-49, 63-64, 72, 106-109; İbn Kudâme, *el-Muġnî*, IV, 177; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 23, 41; X, 61, 69, 97-98; Kurtubî, *el-Câmiʿ*, VIII, 3-4, 58; XVI, 261; Nevevî, *Şerḥu Müslim*, IX, 126; Muhibbüddin et-Taberî, *el-Ḳırâ li-ḳāṣıdi Ümmi'l-ḳurâ* (nşr. Mustafa es-Sekkā), Kahire 1390/1970, tür.yer.; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-meâd* (trc. Muzaffer Can), İstanbul 1990, III, 1367-1370; İbn Battûta, *er-Riḥle* (nşr. Ali el-Muntasır el-Kettânî), Beyrut 1405/1985, I, 162, 180-186, 240, 265-269; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 270; IV, 277-321; VIII, 242, 253 vd., 334 vd.; XI, 171 vd., 237, 295, 357, 361, 364, 365; XII, 96, 102, 105, 108, 267, 320, 326; XIII, 107; XIV, 128; a.mlf., *Tefsîrü'l-Ḳurʾân*, İstanbul 1986, II, 338; Zerkeşî, *İʿlâmü's-sâcid bi-aḥkâmi'l-mesâcid* (nşr. Eymen Sâlih Şa'bân), Beyrut 1995, s. 53-56; İbn Haldûn, *el-ʿİber*, IV, 103; V, 927; Fâsî, *el-ʿIḳdü'ṯ-ṯemîn*, tür.yer.; a.mlf., *Şifâ'ü'l-ġarâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1405/1985, I, 23-105, 415-429, 505, 523-561; II, 306, 366-367, 418-420, 523-537; Makrîzî, *el-Ḫıṭaṭ*, I, 257-258; a.mlf., *İmtâʿu'l-esmāʿ* (nşr. Mahmûd M. Şâkir), Kahire, ts., s. 357-401; İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, *Târîḫu Mekkete'l-müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Ḥarâm ve'l-Medîneti'ṣ-ṣerîfe ve'l-ḳabri'ṣ-ṣerîf* (nşr. Alâ İbrâhim el-Ezherî – Eymen Nasr el-Ezherî), Beyrut 1418/1997, tür.yer.; Necmeddin İbn Fehd, *İtḥâfü'l-verâ bi-aḫbâri Ümmi'l-ḳurâ* (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire 1404/1983, II, 497, 535, 538-539; İbn Fehd, *Ġāyetü'l-merâm*, tür.yer.; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, V, 304-458; Ebü'l-Hasan es-Sıddîkī el-Bekrî, *ed-Dürretü'l-mükellele fî fetḥi Mekkete'l-müşerrefeti'l-mübeccele* (nşr. Muhammed Hicâzî), Kahire 1407/1987; İbn Zahîre, *el-Câmiʿu'l-laṭîf fî faẓli Mekke ve ehlihâ ve binâ'i'l-Beyti'ṣ-ṣerîf* (nşr. Ali Ömer), Port Said 1423/2003, s. 144-152, 245-284; Sincârî, *Menâ'iḥu'l-kerem fî aḫbâri Mekke ve'l-Beyt ve vülâti'l-Ḥarem* (nşr. Cemîl Abdullah M. el-Mısrî – Mâcide Faysal Zekeriyyâ), Mekke 1419/1998, I-V, tür.yer.; Dahlân, *Ḫulâṣatü'l-kelâm fî beyâni ümerâ'i'l-Beledi'l-ḥarâm*, Kahire 1305; *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, tür.yer.; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 494; III, 1980; VI, 4384; VII, 4559, 4894, 5076; VIII, 5824, 5927, 5933-5935; IX, 6150, 6236-6237; Azîmâbâdî, *ʿAvnü'l-maʿbûd*, VIII, 181; G. de Gaury, *Rulers of Mecca*, London 1951, tür.yer.; Tâhir el-Kürdî, *et-Târîḫu'l-ḳavîm li-Mekke ve Beytillâhi'l-kerîm*, Mekke 1965, I, 29; II, 194-196; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, IV, 5-127; ayrıca bk. İndeks; Emel Esin, *Mecca the Blessed Madinah the Radiant*, London 1974,

tür.yer.; Şiblî Nu'mânî, *İslâm Tarihi: Asr-ı Saâdet* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1977, I, 113-115; Ahmed Ömer ez-Zeylaî, *Mekke ve ʿalâḳātühe'l-ḥâriciyye: 301-487 h.*, Riyad 1401/1981, s. 25 vd.; Ahmed İbrâhim eş-Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve ʿahdi'r-Resûl*, Kahire 1985, tür.yer.; Subhî Abdülmün'im Muhammed, *el-ʿAlâḳāt beyne Mıṣr ve'l-Ḥicâz zemene'l-Fâṭımiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn*, Kahire, ts. (el-Arabî), bk. İndeks; M. J. Kister, "Mecca and the Tribes of Arabia: Some Notes on Their Relations", *Studies in Islamic History and Civilization* (ed. M. Sharon), Jerusalem 1986, s. 33 vd.; a.mlf., "Some Reports Concerning Mecca from Jāhiliyya to Islam", *JESHO*, XV/1-2 (1972), s. 61-93; a.mlf., "On Strangers and Allies in Mecca", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XIII, Jerusalem 1990, s. 113-154; W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de* (trc. Rami Ayas – Azmi Yüksel), Ankara 1986, tür.yer.; a.mlf., *Mohammad's Mecca: History in the Quran*, Edinburgh 1988; a.mlf., *Muhammed at Medina*, Oxford 1988, s. 348-353; a.mlf., "Makka", *EI²* (İng.), VI, 144-147; İbrâhim Beydûn, *el-Ḥicâz ve'd-devletü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1987, tür.yer.; P. Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Oxford 1987, tür.yer.; a.mlf., "Serjeant and Meccan Trade", *Arabica*, XXXIX/2, Leiden 1992, s. 216-240; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (Tuğ), I, 19-30; II, 888, 889; a.mlf., *Hz. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1991, s. 135-153, 248; a.mlf., "el-Îlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisâdi-Diplomatik Münasebetleri" (trc. İsmail Cerrahoğlu), *AÜİFD*, IX (1961), s. 213-222; Şevkī Dayf, *eş-Şiʿr ve'l-ġınâ fi'l-Medîne ve Mekke li-ʿaṣri Benî Ümeyye*, Kahire 1990, s. 145-316; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989, s. 25; a.mlf., *Allah'ın Kılıcı Hâlid Bin Velîd*, İstanbul 1992, s. 168-184; Ârif Abdülganî, *Târîḫu ümerâ'i Mekkete'l-mükerreme*, Dımaşk 1413/1992, tür.yer.; Ahmed Sibâî, *Târîḫu Mekke*, Mekke 1994, tür.yer.; Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638* (trc. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1995, s. 30, 31, 32; Tarafe Abdülazîz el-Ubeykân, *el-Ḥayâtü'l-ʿilmiyye ve'l-ictimâʿiyye fî Mekke fi'l-ḳarneyni's-sâbiʿ ve'ş-şâmin li'l-hicre*, Riyad 1416/1996; C. S. Hurgronje, *Şafaḥât min târîḫi Mekkete'l-mükerreme* (trc. Ali Avde eş-Şüyûh, nşr. M. Mahmûd es-Seryânî – M. Nevvâb Mirzâ), Mekke 1419/1999, I-II; D. A. King, *World-maps for Finding the Direction and Distance to Mecca: Innovation and Tradition in Islamic Science*, London-Leiden 1999; a.mlf., "Makka", *EI²* (İng.), VI, 180-187; Fazlurrahman, "Pre-foundations of the Muslim Community in Mecca", *The Arabs and Arabia on the Eve of Islam* (ed. F. E. Peters), Aldershot 1999, s. 185-204; G. R. Hawting, "The Sacred Offices of Mecca from Jahiliyya to Islam", *a.e.*, s. 244-266; a.mlf., "Al-Hudaybiya and the Conquest of Mecca", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, VIII/2, Jerusalem 1986, s. 1-23; Sâlih Yûsuf Ma'tûk, *ʿİlmü'l-ḥadîṯ fî Mekkete'l-mükerreme ḫilâle'l-ʿaṣri'l-Memlûkî: 648-923*, Beyrut 1421/2000; Râzî Nevâsıra, *Eşeru feṯḥi Mekke fî edebi ṣadri'l-İslâm*, İrbid 2002; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 32-35; Mustafa Sabri Küçükaşcı, *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul 2003, s. 16-18, 147-164, 209-212, 305; ayrıca bk. İndeks; E. R. Wolf, "The Social Organization of Mecca and the Origins of Islam", *South Western Journal of Anthropology*, VII, New Mexico 1951, s. 329-356; F. M. Donner, "Muhammad's Politicial Consolidation in Arabia up to the Conquest of Mecca", *MW*, LXIX/4 (1979), s. 229-247; Mahmood Ibrahim, "Social and Economic Conditions in pre-Islamic Mecca", *IJMES*, XIV (1982), s. 343-358; A. Arazi, "Matériaux pour l'étude du conflit de préséance entre la Mekke et Médine", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, V (1984), s. 177-235; R. T. Mortel, "Prices in Mecca During the Mamlūk Period", *JESHO*, XXXII/2 (1989), s. 279 vd.; U. Rubin, "Meccan Trade and Qur'anic Exegesis (Quran 2: 198)", *BSOAS*, LIII/3 (1990), s. 421-428; R. Firestone, "Abraham's Association with the Meccan Sanctuary and the Pilgrimage in the pre-Islamic and Early Islamic Periods", *Le Muséon*, CIV/3-4, Louvain 1991, s. 359-387; S. Bashear, "The Images of Mecca: A Case-study in Early Muslim Iconography", *a.e.*, CV/3-4 (1992), s. 361-377; W. Dostal, "Mecca before the Time of the Prophet-Attempt of an Anthropological Interpretation", *Isl.*, LXVIII/2 (1991), s. 193-231; H. Lammens, "Mekke", *İA*, VII, 630-636; A. J. Wensinck, "Mekke", *a.e.*, VII, 636-643; a.mlf. – [C. E. Bosworth], "Makka", *EI²* (İng.), VI, 147-152; D. S. Margoliouth, "Mecca", *ERE*, VIII, 511-514; İsmail Durmuş, "İbn Hazm", *DİA*, XX, 59; Fuat Günel, "İbn Süreyc, Ubeydullah", *a.e.*, XX, 366.

Nebi Bozkurt
Mustafa Sabri Küçükaşcı

Osmanlı Dönemi. Türk valilerin görevlendirildiği Abbâsîler devrinden itibaren zaman zaman bağımsız olarak idare edilen, bir süre Selçuklular ve Eyyûbîler adına hutbe okunan Mekke, Osmanlılar'ın ilgisini Yavuz Sultan Selim döneminden daha önce çekmişti. Memlükler devrinde Osmanlı padişahlarının Mekke'ye olan ilgilerinin gönderilen yardımlarla sürdüğü Mekkeli şair İbnü'l-Uleyf'in mısralarından anlaşılmaktadır (Sincârî, III, 229-230). Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden (Zilhicce 922 / Ocak 1517) sonra Mekke Osmanlılar'a intikal etti. Yavuz Sultan Selim Kahire'de iken Mekke ve çevresinin zaptı için asker sevketmeyi düşünmüş, ancak Mekke Emîri Şerîf Berekât'ın, oğlu Ebû Nümey başkanlığında bir heyeti Kahire'ye göndererek itaatini bildirmesi üzerine bundan vazgeçmişti. 16 ve 22 Cemâziyelâhir 923'te (6 ve 12 Temmuz 1517) iki defa huzura kabul edilen Mekke heyeti saygıyla karşılandı. Yavuz Sultan Selim, Şerîf Berekât'ın Mekke emirliğini onayladı (*a.g.e.*, III, 226-227). Heyet Mekke'ye dönünce Şerîf Berekât, "hâdimü'l-Haremeyn" sıfatıyla andığı Yavuz Sultan Selim'in gönderdiği hil'ati giyerek onun adına hutbe okuttu, böylece Mekke'de Osmanlı hâkimiyeti fiilen başlamış oldu (Nehrevâlî, *el-Berḳu'l-Yemânî fî feṯḥi'l-ʿOṯmânî*, s. 24-27).

Osmanlılar, Mekke'nin Memlükler zamanındaki statüsünü değiştirmediler. Mekke emîrlerine sık sık hil'at gönderip ihsanlarda bulunarak mukaddes topraklardaki asayişi sağlamaya ve bölgedeki hâkimiyeti onlar vasıtasıyla yerleştirmeye çalıştılar. Ayrıca önce Aden'i, ardından Yemen'i ele geçirmek suretiyle Kızıldeniz'i kontrol altına alıp Mekke'yi dış tehditlerden emin hale getirdiler. Hac mevsimleri başta olmak üzere Mekke'ye ulaşımın güvenlik içinde gerçekleşebilmesi için bedevî saldırılarını önlemeye yönelik çeşitli tedbirler aldılar. Haremeyn'de yaşayan halkın ihtiyaçlarının karşılanmasını öncelikli politika olarak belirlediler. Osmanlı toprakları dışındaki müslümanların Mekke'ye güven içerisinde ulaşabilmelerini sağlamak için de çaba gösterdiler. Bu amaçla Hint Okyanusu'na donanma gönderebilmek için Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayan bir kanal açmayı düşündüler (*7 Numaralı Mühimme Defteri*, I, 351-352). Osmanlı-Safevî mücadelesinde, şahların Mekke'de çıkan bazı olayları açık veya gizli şekilde desteklemeleri sebebiyle özellikle savaş durumlarında İranlı hacıların Osmanlı topraklarına girmeleri yasaklanırdı. 962'de (1555) imzalanan Amasya Antlaşması ile İranlı hacıların Mekke'yi ziyaretine izin verildi. Ancak İran ile olan ihtilâf XVIII. yüzyılda farklı bir boyut kazandı. 1148'de (1736) İran'da iktidara gelen Nâdir Şah, beşinci mezhep olarak Ca'ferîliğin tanınması ve Mekke'de bir makam tahsis edilmesini istediyse de Osmanlılar bunu reddetti.

Mekke, Osmanlı hâkimiyeti sırasında 923'te (1517) Kâbe'nin anahtarlarıyla mallarının çalınması ve Yemen'de bulunarak geri getirilmesi, hac mevsimlerinde meydana gelen olaylar, şerifler arasında nüfuz mücadelesi, 958'de (1551) Ebû Nümey'in emîr-i hac Mahmud Paşa ile olan anlaşmazlığına benzer şekilde şeriflerle Osmanlı idarecileri arasında yetki problemlerine dayanan hadiseler, Mısır'da isyan eden Bulutkapan Ali Bey'in bir süre Mekke'yi ele geçirmesi (Safer 1184 / Haziran 1770) ve bedevî baskınları gibi bazı ufak çaplı olaylar dışında -Muhammed b. Suûd ve taraftarlarının ortaya çıkışına kadar- genellikle sakin bir dönem geçirdi. Vehhâbîler'i başlangıçta tehdit unsuru olarak düşünmeyen Mekke şerifleri, zamanla bu hareketin aleyhlerine geliştiğini ve Hicaz'daki otoritelerini sarstığını gör-